

**ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА ІМЕННИКА НА ЗАСАДАХ
ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ**

Стаття присвячена питанням методики викладання граматичного матеріалу української мови у вищій школі. У матеріалах статті розглядаються лінгвістичні основи вивчення категорії відмінка іменника на засадах функціонального підходу. Методика застосування функціонального підходу до засвоєння системи відмінків іменників передбачає їх розгляд у єдності значень, форм і функцій.

Процес формування граматичних знань і вмінь студентів вищих навчальних закладів має ґрунтуватися на загальнотеоретичних засадах. Тому під час розробки методики вивчення категорії відмінка іменника на функціональній основі ми визначили насамперед ті важливі і необхідні поняття, що є основоположними. Центральним поняттям є граматична категорія відмінка іменника, яка розглядається у єдності таких характеристик, як значення, форми і функції. Визначаючи ці лінгвістичні поняття як вихідні для вивчення відмінкової категорії іменника на засадах функціонального підходу, ми орієнтувалися на специфіку та суть цього підходу. Граматична категорія відмінка є категорією морфології. Це пов'язано з тим, що категоріальне значення предметності виражається системою морфологічних форм, а морфологічні засоби вираження мають компоненти категорії – грами. За кількістю грамем морфологічна категорія відмінка є семичленною (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінки). За визначенням академіка Виноградова В.В., "відмінок – це форма імені, яка виражає його відношення до інших слів у мові" [1: 167]. Як зазначав Будагов Р.А., "відмінок – це не проста форма імені, а єдність форми і значення" [2: 248].

Залежно від значення слів, з якими іменник зв'язується в реченні, всі відмінки поділяються на дві великі групи: *прідієслівну й приіменну*. Шкільник М.М. підкреслював, що загальне значення категорії відмінка іменника знаходить свій вияв у часткових значеннях окремих відмінків і відноситься до них як родове поняття до видового [3: 96]. Пешковський О.М. звертав особливу увагу на велику організуючу роль відмінків іменників у системі мови. Вчений зауважував, що вони своїми формами не вносять змін у речове значення слова. Він пояснював, що відмінки "виражають відношення між нашими словами, уявленнями і тим створюють зв'язну мову – думку. Без них наша мова розпалася би на окремі беззв'язні слова, а мовна думка – на окремі уявлення" [4: 32]. Як слушно зауважував Кучеренко І.К., поняття "відношення іменника до інших слів у реченні" не можна отожднювати з поняттям "синтаксична функція". Науковець пояснював це твердження тим, що часто однакові відмінки іменників можуть виражати в реченні різні його синтаксичні функції [5: 6]. Категорія відмінка іменника – це граматична категорія складного характеру. Складність її пояснюється зв'язком із семантичною, синтаксичною і морфологічною структурами мови.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці різні аспекти категорії відмінка були визначальними. Вони характеризували сильні та слабкі сторони своїх прихильників. Найбільш відомими в сучасному мовознавстві вважають семантичну концепцію відмінка Філлмора Ч., синтаксичну – Куриловича С. і морфологічну – Якобсона Р. Семантична концепція відмінка Філлмора Ч. ґрунтується на валентності предиката. Як зазначав Вихованець І.Р., "у зв'язку з цим вона нехтує конкретну репрезентацію аргументів (речових іменників) у різних мовах" [6: 46]. "Глибинний" характер відмінка, на думку Філлмора Ч., полягає у його семантичній вартості. Вона може виражатися в поверхневій структурі і не відмінковими в морфологічному розумінні засобами. Синтаксична концепція відмінка Куриловича С. характеризується гнучкістю і більшим практичним застосуванням у поясненні найскладніших питань відмінкової системи. Учений розмежовував власне граматичні й контекстуально зумовлені елементи значення, що відображаються в первинних і вторинних функціях відмінка. Ці функції визначаються відповідно системою і контекстом. У теорії Куриловича С. поділ відмінкових функцій на первинні і вторинні пов'язаний із виділенням суб'єктно-об'єктних і обставинних значень. Відмінкова система розглядалася вченим як ієрархічно організована. Її ядро складають граматичні відмінки (називний і знахідний), периферію – конкретні відмінки з обставинною функцією, що для них є первинною. Вони мають явні ознаки функціонального наближення до прислівників. Курилович С. підкреслював, що зв'язок між граматичними відмінками, які утворюють основу системи, і конкретними відмінками є досить слабким. Це твердження є незаперечним доказом неможливості виділення для форми, що має первинні і вторинні функції, так званого загального значення. Морфологічна концепція категорії відмінка обґрунтована у працях Якобсона Р., який вважав, що окремі відмінки як члени граматичної категорії матимуть семантичну характеристику за наявності обмеженого набору диференційних ознак. Учений відводив кожному відмінку його власний семантичний потенціал. Для Якобсона Р. найважливішим завданням було визначення загального значення кожного відмінка незалежно від його конкретних виявів у контексті. Аналіз відмінкової системи побудовано науковцем на трьох семантичних ознаках (спрямованості, об'ємності та периферійності). Відповідний набір цих ознак або відсутність окремих із них характеризує кожен із відмінків у російській мові. На думку представників функціональної граматики, відмінкова концепція Якобсона Р. не в усіх своїх аспектах має доказову силу. Серйозну критику зустріла теорія вченого з боку Чешко С.В.. Відомий мовознавець визначила, що у працях Якобсона Р. сплутано контекстуально зумовлені значення відмінків і власне відмінкові елементи граматичної інформації. Слушними є й зауваження Вихованця І.Р. щодо морфологічної концепції категорії відмінка. Вчений зазначав, що у праці Якобсона Р. не знайшов відображення суперечливий характер змісту відмінка, який виявляється у двох планах: у взаємодії між членами

категорії відмінка (внутрішня взаємодія), з одного боку, і взаємодія кожного члена відмінкової категорії з іншими елементами висловлювання (зовнішня взаємодія) – з другого. Вихованець І.Р. підкреслював, що під час визначення загального значення відмінків Якобсон Р. орієнтувався насамперед на основне значення кожного відмінка. Таким чином, ігнорувалися їх вторинні значення.

Проблема сутності категорії відмінка досліджувалась і в українській лінгвістиці. В україністиці першу спробу розв'язання цієї проблеми здійснив свого часу Тимченко Є.К. Цей український дослідник видав монографії про відмінки української мови, у яких описав значення і синтаксичні функції відмінкових форм. За останні десятиліття з'явилися нові дослідження відмінкової системи української мови, у яких висвітлюються актуальні питання, що стосуються відмінків української мови, описуються значення і функції відмінкових форм (Вихованець І.Р., Плющ М.Я.). Своєрідною етапною працею з питань семантико-функціональної природи відмінкової системи стала монографія відомого сучасного дослідника граматичної системи української мови Вихованця І.Р. "Система відмінків української мови". Названа монографія Вихованця І.Р. ґрунтується на попередніх працях мовознавця про прийменникову систему української мови, семантико-синтаксичну структуру речення, частини мови. У цих наукових дослідженнях розроблено чітку концепцію, яка будується з урахуванням взаємодії і взаємовідношень семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак граматичних явищ. Відмінкова система української мови розглядається вченим як неоднорідна сукупність семантико- і формально-синтаксичних функцій. Відмінкова форма трактується мовознавцем як поліфункціональна, що виражає категоріальне відмінкове значення, розташоване на семантико-граматичній осі предметності і розчленовується на ряд значеннєвих компонентів, які не об'єднуються інваріантним значенням. Це твердження, фактично, заперечує вузький морфологічний підхід до виявлення значень відмінків і підкреслює ідею ієрархічної структури відмінкової системи. За Вихованцем І.Р., ієрархія відмінків виявляється в розподілі відмінків на центральні, напівпериферійні і периферійні, а їх функцій – на первинні і вторинні. Саме таке розуміння проблеми визначення і класифікації відмінків та їх функцій, на думку вченого, є відображенням мовної реальності й динамізму в граматичній структурі мови і характеризує семантико-синтаксичний аспект відмінкової форми у процесі її виникнення та становлення. Представники функціональної граматики, разом з Вихованцем І.Р., розглядають категорію відмінка у взаємодії з іншими граматичними категоріями іменника – категоріями роду і числа. Однак цій категорії відводиться визначальне місце, оскільки жодна інша граматична категорія іменника не може зрівнятися з відмінками ні за обсягом семантичних функцій, ні за роллю в семантико- і формально-синтаксичній структурах речення, ні за послідовністю морфологічного вираження, ні за відображуваністю у відмінках характером синтаксичних зв'язків іменника з другою центральною частиною мови – дієсловом.

Спираючись на сучасні дослідження мовознавців, зазначимо, що проблема сутності категорії відмінка виявила її багатогранність. Їй властиві семантичні, морфологічні та синтаксичні характеристики. Семантичні функції відмінків визначаються на основі валентності предикатів як слів зі значенням ознаки. Морфологічна сутність відмінка виявляється на основі його словозмінного афікса, що корелює з іншими такої ж природи афіксами морфологічної парадигми даного слова (слів) і виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення слова, яке має його словозмінний кінцевий афікс, до інших компонентів речення або словосполучення. Синтаксична значущість відмінка полягає у виявленні його зв'язків з іншими компонентами речення або словосполучення. Детально розглянемо названі вище відмінкові характеристики.

Категорія відмінка у трактуванні лінгвістів є послідовно семантичною. Семантичний зміст її є відображенням відношень між предметами і явищами позамовної дійсності. Слід зазначити, що семантика категорії відмінка вказує на різні відношення предмета до інших предметів навколишньої дійсності. Дослідники підкреслюють, що у структурі мови відмінки виражають семантико-синтаксичні відношення іменників переважно до дієслів.

У функціональній граматиці існує два підходи до трактування семантичного змісту відмінків. Один із них повністю охоплює семантичні функції відмінкових форм. Науковці, що дотримуються такого підходу, зараховують до сукупності відмінкових семантичних функцій різні значення: як власне відмінкові (функції суб'єкта, об'єкта, знаряддя, засобу, адресата тощо), так і невідмінкові (обставини часу, предикативне значення тощо). До такої сукупності семантичних функцій відмінків можуть належати і значення, що не властиві відмінкам, а надані їм під впливом лексичного оточення відмінків.

На думку вчених, є більше підстав дотримуватися вузької інтерпретації відмінкових значень. Власне відмінкова семантика стосується лише предметності, що знаходить реалізацію в різних семантико-граматичних предметних функціях. Залежно від семантичної природи означуваного слова мовознавці виводять значення відмінків: суб'єкта дії, суб'єкта стану, об'єкта дії, об'єкта стану, адресата дії, знаряддя дії, засобу дії. Вони вважають, що окремого розгляду потребує локативна семантика, яка передається відмінковими формами. Ця семантика, з одного боку, стосується предмета, немовби становить суто відмінкову семантику, а з другого боку, відображає ознаки грані предметності, що дає підстави розглядати подібну семантику на фоні обставинних значень. Тому вчені і рекомендують одну частину проторової семантики відмінків розглядати у сфері відмінкового функціонування, а іншу – у сфері позаіменниковій. В останньому випадку йдеться про сферу прислівника як периферійної частини мови.

Відмінкова категорія є і найважливішою морфологічною категорією іменника. Пояснюється це тим, що вона послідовно виражається морфологічними засобами (флексіями) і становить абсолютно регулярний і найбільш "чистий" тип словозміни іменника, а також розчленовується на найбільшу порівняно з іншими категоріями кількість морфологічних граем. Мовознавці підкреслюють, що категорія відмінка іменника є послідовно корелятивною морфологічною категорією, оскільки її граеми виражаються формами того самого слова. Граматич-

на категорія відмінка іменника розглядається і як синтаксична категорія. Відмінок у власне іменниковому функціонуванні повністю спрямований у синтаксичний ярус мови. Він є необхідним компонентом формально- і семантико-синтаксичної структури речення, тобто являє собою типово синтаксичну категорію. Йдеться про те, що категорія відмінка іменника представлена одним з її членів, але не будь-яким, а тільки цим. Таким чином, вона стає необхідним компонентом певної синтаксичної конструкції. Саме включення в синтаксичну конструкцію цієї, а не іншої графеми категорії відмінка, є умовою наявності цієї синтаксичної структури. Якщо ж відбувається заміна якогось відмінка іншим, то це веде до зміни самого типу синтаксичної конструкції або ж до її руйнування. Категорія відмінка характеризується постійною синтаксичною значущістю. Для неї характерна обов'язкова участь у побудові елементарного речення. Різні відмінкові форми пов'язані з різними типами синтаксичних конструкцій, так і семантико-синтаксичної структури речення. Важливо зазначити, що семантико-синтаксичну структуру речення формують семантико-синтаксичні відношення і синтаксеми, що мають зовнішнє спрямування – на відображення відношень між явищами позамовної дійсності. Необхідними компонентами семантико-синтаксичної структури речення виступають саме відмінки.

У функціональній граматиці виділяються на найвищому рівні абстракції у семантико-синтаксичній структурі речення чотири типи семантико-синтаксичних відношень: субстанціальні (предметні), процесуальні, атрибутивні й обставинні. Кожен із чотирьох типів на нижчому рівні абстракції має свої підтипи. Відповідно до семантико-синтаксичних відношень, виділяються субстанціальні, процесуальні, атрибутивні, обставинні синтаксеми з їх внутрішнім розподілом на суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні тощо (синтаксеми субстанціального типу), просторові, часові, причинові, цільові, допустові та інші (синтаксеми обставинного типу). Відмінки виражають субстанціальні синтаксеми, які відображають валентність предиката. Вони входять як необхідні компоненти в семантико-синтаксичну структуру речення. Якщо відмінкові форми переходять у зони процесуальних, атрибутивних і обставинних синтаксем, то це свідчить про семантико-синтаксичну транспозицію відмінків. У таких випадках йдеться про невласне відмінкове функціонування. Семантико-синтаксична структура речення ґрунтується на формально-синтаксичній. Це пояснюється тим, що кожен компонент речення як у формально-синтаксичному, так і в семантико-синтаксичному аспектах визначається на основі його синтаксичних зв'язків. Мовознавці розглядають формально-синтаксичну структуру речення – синтаксичні зв'язки і виділювані на їх основі компоненти речення – у зв'язку з формально-синтаксичним функціонуванням. Розглянемо питання про кількість членів відмінкової системи української мови.

Поділяючи думку представників функціональної граматики, вважаємо, що визначення кількості відмінків повинно ґрунтуватися на комплексному критерії, який обов'язково має враховувати морфологічні, формально- і семантико-синтаксичні фактори. Виходячи із названого комплексного критерію, у функціональній граматиці до членів відмінкової парадигми української мови відносяться: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, кличний відмінки. Кожен із них має набір словозмінних афіксів, первинні семантичні та синтаксичні функції. Окремо розглядається місцевий відмінок, оскільки до нього не застосований комплексний критерій у трьох вимірах. Місцевий відмінок хоч і має набір морфологічних засобів вираження, звичайно не виявляє функціонального навантаження, є семантично нейтралізованим поєднуваними з ним прийменниками. Прийменниково-відмінкові форми місцевого відмінка необхідно розглядати в системі аналітичних синтаксичних прислівників, "тобто форм, у яких відбувся синтаксичний ступінь переходу іменника у прислівник".

Кожен відмінок виконує особливу роль у ієрархічно організованому ряду. Вона залежить від лексичного наповнення відмінкової форми, характеру зв'язку з предикатом, явищами семантичної перехідності у значеннях відмінків. Виходячи з цього, у функціональній граматиці серед відмінків виділяється центр, або ядро, напівпериферія і периферія. Кваліфікація відмінка як центрального, напівпериферійного та периферійного відбувається за його первинними семантико- і формально-граматичними функціями. Центральними відмінками вважаються називний і знахідний відмінки. Пояснюється це тим, що саме з ними пов'язані семантико-синтаксичні функції суб'єкта та об'єкта. У структурі речення названі функції співвідносяться з функціями підмета та сильнокерованого придієслівного другорядного члена. До напівпериферійного належить давальний відмінок. Його семантико-синтаксична функція адресата дії співвідноситься з функцією напівсильнокерованого придієслівного другорядного члена речення. На периферії відмінкової системи знаходиться орудний відмінок. Він виконує функцію інструменталю і займає щодо опорного дієслова предиката периферійне місце. Цей відмінок виступає в ролі придієслівного слабкерованого другорядного члена речення. Периферійному кличному відмінку властивий синкретизм первинних функцій. Родовий відмінок має похідний характер і "виступає засобом конденсації висловлювання, супроводжуючи трансформацію речення у словосполучення". Місцевий відмінок найчастіше живається в реченні в ролі обставини. Кожен відмінок, крім первинної, має і вторинні індивідуальні семантико-синтаксичні відмінкові функції. Ці функції визначаються відповідно системою і контекстом. У своїй первинній функції певний відмінок входить у відмінкову систему, причому перетворює всі інші форми в цій функції у свої комбінаторні варіанти, а у вторинних функціях сам виступає комбінаторним варіантом основного в даних функціях відмінка.

Підсумовуючи висловлене вище, зазначимо: 1.Лінгвістичну основу функціонального підходу до вивчення категорії відмінка іменника в курсі української мови у вищій школі складають такі взаємопов'язані поняття: значення, форми і функції відмінків. 2.Розгляд відмінків іменників у єдності їх значень, форм і функцій сприятиме розумінню сутності цієї іменникової категорії і її ролі в комунікативному процесі. 3.Практичне засвоєння відмінкових форм іменників у взаємозв'язку з найважливішими значеннями і функціями забезпечить оволодіння необхідними граматичними знаннями про відмінкову систему рідної мови і формування відповідних практи-

чних умінь оформлювати власні усні і письмові висловлювання, підвищить загальний мовно-мовленнєвий розвиток студентів.

*****

1. Виноградов В.В. Русский язык. – М.: Учпедгиз, 1947. – С.167 – 172.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Учпедгиз, 1958. – С.240 – 250.
3. Шкільник М.М. Формування в учнів граматичних понять та категорій іменника. – К.: Радянська школа, 1962. – С.61 – 122.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 6-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 27 – 340.
5. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській мові. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – С. 6 – 52.
52. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.
6. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.01.2004 р.

Дубовик С.Г. Лингвистические основы функционального изучения категории падежа существительных в высшей школе.

Статья посвящена вопросам методики преподавания грамматического материала украинского языка в высшей школе. В материалах статьи рассматриваются лингвистические основы функционального изучения категории падежа существительных. Методика использования функционального подхода к изучению системы падежей существительных предполагает их рассмотрение в единстве значений, форм и функций.

S.H. Dubovyk. The Linguistic Basis of the Functional Approach to the Study of the Case Category of Nouns in Higher School.

The article highlights the problems of the methodology of teaching grammar material of the Ukrainian language in higher educational establishment. It acresses the linguistic basis of the functional study of the case category of nouns. The methodology of using the functional approach to the study of the case system presupposes their consideration in the unity of its meanings, forms and functions.